واکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی(۱۲۷۴ – ۱۳۳۳ ق) فقیه و قرآن‌پژوه: پیشنهادهای پژوهش محور ـ عبدالحسین طالعی، مهرداد عباسی، سیدمحمدعلی ایازی
علمی ـ پژوهشی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال هفدهم، شماره ۶۵ «ویژه قرآن و حدیث»، زمستان ۱۳۹۸، ص ۱۵۶-۱۸۳

واکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی(۱۲۷۴-۱۳۳۳ق) فقیه و قرآن‌پژوه: پیشنهادهای پژوهش محور

عبدالحسین طالعی*
مهرداد عباسی**
سید محمّدعلی ایازی***

چکیده: میرزا ابوالقاسم اردوبادی از عالمان جامع الأطراف در نیمهٔ اوّل قرن چهاردهم است که در اردوباد زاده شد و در تبریز و نجف دانش آموخت. از او در زمینه‌هایی مانند قرآن پژوهی، کلام، فقه و اصول نزدیک به پنجاه کتاب و رسالهٔ مفید برجای مانده که بیشتر این آثار، چاپ و منتشر نشده‌اند.

از کتاب‌های مفصّلی مانند «سبیل الرّشاد» در فقه استدلالی تا رساله‌های مختصر در فقه و نیز کتاب‌های متنوعی در حریم دفاع از دین مانند شهاب مبین و الشهب الثاقبة، در میان این آثار دیده می‌شود.

این تحقیق از نوع توصیفی بوده و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.

بر اساس این تحقیق ۶۲ درصد از آثار ایشان به زبان عربی، ۳۵ درصد به فارسی و ۳ درصد

*. دانشجوی دکتری رشته‌ی علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران taleie20@gmail.com
** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده‌ی مسئول)
*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

به زبان ترکی است. از نظر موضوع، فقه با ۴۱ درصد بیشترین فراوانی و موضوعات قرآن، منطق و متفرّقه با فراوانی‌های کمتر از ۱۰درصد، کمترین عناوین را به خود اختصاص داده‌اند. به لحاظ حجم تنها دو عنوان از آثار اردوبادی به دوره‌های مفصّل (بیش از یک جلد) اختصاص می‌یابد و آثار مختصر (کمتر از ۵۰ برگ)، ۴۹ درصد و متوسّط (یک مجلّد) ۴۶ درصد است.

کلیدواژه‌ها: اردوبادی، ابوالقاسم؛ حوزهٔ نجف؛ قرآن‌پژوهی؛ نسخه‌های خطی؛ دفاع از حریم دین، پیشنهاد پژوهش.

۱. مقدمه

میرزا ابوالقاسم اردوبادی(۱۲۷۴-۱۳۳۳ق) یکی از بزرگان عرصهٔ فقاهت، حدیث، کلام و قرآن پژوهی در نیمهٔ اوّل قرن چهاردهم بوده که در نجف می‌زیست. وی علی‌رغم آن‌که نزدیک به پنجاه اثر تألیفی از خود به جای گذاشت و فرزندی دانشور به نام علّامه میرزا محمّدعلی اردوبادی (۱۳۱۲-۱۳۸۰ق) پرورش داد امّا گمنام مانده و به جز معدودی از منابع که آن‌ها نیز از طریق این فرزند دانشمند بر احوال وی مطّلع شده‌اند، خبری از این عالم گرانقدر حتّی در شماری از کتاب‌های تراجم‌نگاری برجای نمانده است.

هدف از این مقاله، معرّفی مختصر اردوبادی و شناساندنِ آثار ایشان به همراه توضیحی از محتوا و محل نسخه‌های خطی آن‌هاست.

۲. شرح حال مختصر

نام اردوبادی را گاه، محمد قاسم (شهاب مبین، برگ آخر) و گاه ابوالقاسم (الذریعه ج ۸ ص ۱۰۴، ش ۳۸۴) نوشته‌اند. معلم حبیب آبادی می‌نویسد: ظاهراً نام اصلی او قاسم بوده و برای احترام، گاهی محمد قاسم و گاهی ابوالقاسم می‌گفته‌اند». (مکارم الآثار ج ۶ ص ۲۰۶۱) اردوبادی را منسوب به اُردباد یا اوردباد، که شهری در مرز بین آذربایجان

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

و قوقاس نزدیک نهر ارس است می‌دانند. (قمی، الکنی و الالقاب ج ۱ ص ۲۱)

اردوبادی به سال ۱۲۷۴ق. در اردوباد متولد شد. در سال ۱۲۹۱ق. برای تحصیل علم به تبریز (تکمله، ج۶، ص۳۲۲) و در سال ۱۲۹۸ق. به نجف رفت. (موسوعه، ج۱۷، ص۱۷) از برخی از اساتید او می‌توان به میرزا محمدحسن شیرازی اشاره کرد که روحیهٔ دفاع از دین در برابر خصم، در ایشان مثال‌زدنی بود. (مهدوی، تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ج۱ ص۳۵۳–۳۵۸) این رویکرد به اردوبادی نیز منتقل شد. در زمرهٔ شاگردان ایشان نیز می‌توان به فرزند دانشمندش، میرزا محمّد علی اردوبادی (۱۳۱۲–۱۳۸۰ق) محقّق معروف حوزهٔ نجف اشاره کرد. در مدّت اقامت در نجف، ارتباط او با تبریز و قفقاز و اردوباد پیوسته ادامه داشت، به گونه‌ای که کتاب الشهاب المبین را در سال ۱۳۱۹ ق. در جواب یکی از رساله‌های ضد قرآن نوشت که در آن منطقه منتشر شده بود. نام این رسالهٔ ضدقرآن یا نویسندهٔ آن از سوی اردوبادی معیّن نشده و در جستجوها نیز به دست نیامده است. از آرای متفاوت اردوبادی در این کتاب که کار او را از دیگران متفاوت می‌کند نگاه ویژهٔ او به قصه و کارکرد آن در قرآن و استناد به نهج البلاغه به عنوان شاگردی از شاگردان امیرالمؤمنین علیه‌السلام اشاره کرد.

اردوبادی علاوه بر فقه و اصول، در زمینهٔ کلام و تبیین عقاید و دفاع از قرآن و نبوت خاتم الانبیاء تلاشهایی کرد، به گونه‌ای که آثار مکتوبش نشان می‌دهد و برخی از مناظرات خود در دیار آذربایجان با افرادی بابی و مسیحی را گزارش می‌کند. همچنین تسلط او بر زبان عبری و متون اصلی عهدین ـ چنانکه از کتاب الشهاب المبین بر می‌آید ـ در همین راستا قابل ذکر است. وی صاحب حدود پنجاه کتاب کوچک و بزرگ به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است که به جز سه مورد، آن‌هم به صورت چاپ سنگی در زمان حیاتش، هیچ‌کدام به چاپ نرسیده امّا نُسخ

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

خطی آن‌ها موجود و در دسترس است. برخی از آثار ایشان نیز در زمینهٔ عقاید و دفاع از نبوّت و قرآن است همانند: کتاب القبسات فی الأصول الخمسة، مناهج الیقین فی الرّد علی النصاری، الشهب الثاقبة فی الردّ علی القول بوحدة الوجود، رجوم الشیاطین فی النقد علی تفسیر میرکریم القاضی البادکوبی باللغة الترکیة، السهام النافذة فی الردّ علی البابیّة و نظایر اینها. در زمینهٔ فقه با نوشتن یک دورهٔ کامل فقه استدلالی به زبان عربی و نیز چند رسالهٔ فتوایی توانایی خود را در این حوزه نشان داد.

۴. استادان و مشایخ اجازه

در زمرهٔ استادان ایشان می‌توان از افرادی هم‌چون: شیخ محمد حسن مامقانی، مولی علی نهاوندی صاحب تشریح الاصول، مولی محمد ایروانی، شیخ محمد حسین کاظمی، فاضل اردکانی، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ محمد حسن آل یاسین کاظمی، مولی حسینقلی همدانی، نام برد. (سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء ج ۱۴ ق ۲ ص ۶۶۰)

نیز در زمرهٔ کسانی که به ایشان اجازهٔ روایت حدیث یا اجتهاد داده‌اند، از افراد زیر می‌توان نام برد: شیخ محمد طه نجف، فاضل شرابیانی، شیخ زین العابدین مازندرانی، شیخ لطف الله مازندرانی، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ محمد حسن مامقانی.

۵. شاگردان و افراد مجاز

با این‌که برای ایشان حوزهٔ درسیِ چندان گسترده‌ای نقل نشده ولی از این افراد به عنوان کسانی که در خدمت اردوبادی تلمّذ کرده‌اند و یا اجازهٔ روایت از وی دریافت کرده‌اند یاد می‌شود.

شاگردان:

۱- میرزا محمدعلی اردوبادی (۲۱ رجب ۱۳۱۲-۱ صفر۱۳۸۰). که تنها فرزند

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

اردبادی بود. (موسوعه ج ۱ ص۵۴)، فقه و اصول را از پدرش آموخت. (بحرالعلوم، وفیات الاعلام ج ۲ ص ۸۰۰ – ۸۰۲)

۲- میرزا مصطفی بن حسن قراداغی تبریزی (۱۲۹۷ تبریز– ۱۳۳۸ نجف). (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۲۳ – ۱۲۸. شرح حالش: بحر العلوم، وفیات الأعلام ج ۱ ص ۶۰۷)

۳- سید احمد بن مفید حسینی. (تهرانی، طبقات، نقباء البشر، ج ۱ ص ۱۲۳)

۴- میرزا خلیل تبریزی برادر میرزا مصطفی یادشده (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۲۳)

۵- عبدالغفار اردوبادی (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۸)

مجازان:

۱- سید محمد علی بن حسن واعظ تبریزی نجفی (۱۲۹۰–۱۲ذیقعده ۱۳۶۴). برای شرح حال او بنگرید: بحر العلوم، وفیات الأعلام ج ۲ ص ۷۲۹ – ۷۳۰.

۲- میرزا محمد علی اردوبادی (۱۳۱۲–۱۳۸۰). نقوی می‌نویسد: «الفاضل الأوردبادی عن أبیه العلّامة». نک: نقوی، اقرب المجازات إلی مشایخ الإجازات، ص ۳۱۸.

۳- میرزا جعفر نوجه دهی تبریزی (۱۲۹۰–۱۳۶۴). شرح حال او را بنگرید: موسوعه ج ۱۵ ص ۱۴–۱۵.

۶. اردوبادی در نگاه دانشوران

در میان دانشورانی که مقامات علمی و مکارم اخلاقی اردوبادی را ستوده‌اند می‌توان به اشخاص زیر اشاره کرد:

۱- علامه امینی (م۱۳۹۰): «الفقیه الوجیه حجة الإسلام المیرزا محمدقاسم بن محمدتقی الأردوبادی...». (امینی، المطالب العلیة، ص ۳۱۸ – ۳۲۰)

۲- سید محمدصادق بحرالعلوم (م ۱۳۹۹): «...له مؤلفات عدیدة و هو والد صدیقنا الشیخ محمد علی...». (بحرالعلوم، محمد صادق. وفیات الاعلام ج ۱ ص ۵۶۸ – ۵۶۹)

۳- سید احمد اشکوری (معاصر)، ضمن شرح حال فرزند اردوبادی: «کان أبوه ...

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

من وجوه العلماء الأفاضل الأتقياء، له آثار جليلة و مؤلّفات كثيرة ...» (المفصل فی تراجم الاعلام، ج ۳ ص ۴۸۳)

۴- محمد علی اردوبادی (۱۳۸۰): «والدی العلامة حجة الاسلام المیرزا ابوالقاسم الاوردبادی قدس سره. و کان رحمه الله من سدنة الدین المنیف، و من لم یأل جهداً فی الذّبّ عن الشرع الشریف...». (موسوعه ج ۱ ص ۲۲۵)

۵- میرزا محمد تهرانی عسکری (۱۲۸۱-۱۳۷۱): «المیرزا محمد علی ابن العالم العلامة، صاحب التصانیف الفائقة و الأفکار الرائقة، المیرزا أبوالقاسم الأوردبادی قدّس الله نفسه و طیّب رمسه». (موسوعه ج ۱ ص ۲۶۹)

۶- سید حسن چهارسوقی اصفهانی (۱۲۹۴-۱۳۷۳): «العلم الفاضل الفقیه، أبی المفاخر و المکارم، حجة الإسلام و مولی الأنام، الآقا میرزا أبوالقاسم قدّس الله تعالی سرّه». (موسوعه ج ۱ ص ۲۸۵)

۷- میرزا محمدحسن شیرازی (۱۳۱۲): «العالم بالتحقیق و الفائق بالتدقیق، العالم النحریر و النقاد البصیر، الثقة الأمین...». (به نقل: تکمله ج ۶ ص ۳۲۵)

۸- شیخ زین العابدین مازندرانی حائری (۱۲۲۴-۱۳۰۹): «العالم بالتحقیق و المجتهد بالتدقیق، العالم النحریر و الناقد البصیر، العالم الورع البارع و الأمین بنصّ الشارع... مجتهد مطلق و مفتٍ بالصدق، جائز التقلید، نافذ الفتوی و الحکم، الآخذ بفتاویه مأجور...». (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۵، تکمله ج ۶ ص ۳۲۵)

۹- میرزا لطف‌الله مازندرانی (حدود۱۳۱۱): «المولی الأجلّ الأمجد، و الفاضل الکامل الأرشد، المجتهد المطلق، العارف الأسعد، العالم العلّامة، و المجتهد الفاضل الفهّامة، زبدة العلماء المحققین، و أسوة الفقهاء المدقّقین، و زبدة الأجلّاء الأساطین، و سنام الفضلاء الکاملین، العالم الروحانی، و الفاضل السبحانی، و الکامل الصمدانی، الورع التقی، و المهذّب الصفی، الزکیّ النقیّ... بحراً زاخراً و حبراً ماهراً و فقیهاً مجتهداً کاملاً و کنزاً کامناً و من العلماء الاعلام و الفقهاء الکرام و الفضلاء الأعلام و المجتهدین العظام و المدقّقین الفخام، من ذوی الفضل و السداد، و البالغین درجة الإجتهاد علی الإطلاق ...». (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۵ و ۱۶، تکمله، ج ۶ ص ۳۲۵)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

۱۰- مولی محمد شرابیانی (۱۳۲۲)، (تقریظ بر رسالة الوصیة): «فقد أجلت النظر فی هذا المؤلّف المنیف و المهذّب اللطیف، فوجدته مشتملاً علی تحقیقات فائقة و تدقیقات رائقة، و نکات سریّة و لطائف بهیّة، ممّا یشهد لمؤلّفه – دام تأییده – بوفور الفضیلة و علوّ الرتبة الجلیلة، و أنه من الأوتاد، البالغین درجة الإجتهاد. و لعمری أنّه قد أجاد و أفاد، لا زال مسدّداً بالصواب، مؤیّداً بفصل الخطاب، إنّه کریم وهّاب...». (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۶)

۷. سالشمار اردوبادی

جدول زیر، زندگی‌نامهٔ اردوبادی را در یک نگاه نشان می‌دهد:[۱]

جدول شماره ۱- سالشمار زندگی و آثار اردوبادی				
سال	**ماه**	**روز**	**رویداد**	**منبع**
۱۲۷۴	جمادی الاولی		تولد اردوبادی	
۱۲۹۱			سفر به تبریز برای طلب علم و تحصیل سطوح	تکمله ج ۶ ص ۳۲۲
۱۲۹۸			سفر به اوردباد	شهاب مبین، خاتمه کتاب
۱۲۹۸			عزیمت به نجف[۲]	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۷
۱۳۰۳	محرم	۱۱	تألیف کتاب الطهارة از سبیل الرشاد[۳]	
۱۳۰۷			اجازه اجتهاد مولی لطف الله مازندرانی به او	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۵ و ۱۶

۱. تاریخ تألیف کتابها همه از نوشته طباطبایی است.

۲. در این سفر که ده سال طول کشید، مدتی از آن را در کربلا و سامرا و کاظمین گذراند و نزد اساتید این شهرها دانش آموخت. (احسن الودیعه ص ۲۴۲)

۳. تاریخ تألیف کتابها همه از نوشته طباطبایی است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

۱۳۰۸			سفر از نجف به تبریز[۱]	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۷
۱۳۱۲	رجب	۲۱	تولد فرزند اردوبادی (میرزا محمد علی) در تبریز	
۱۳۱۵			نخستین سفر به مشهد	
۱۳۱۵	جمادی الاولی	۱۸	سفر دوم اردوبادی به نجف که تا آخر عمر ادامه یافت	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۸
۱۳۱۹	ربیع الثانی	۲۷	تألیف ملخص الاحکام	
۱۳۱۹	ذیحجه	۱۵	تألیف شهاب مبین	
۱۳۲۰	صفر	۶	تألیف منهج السداد	
۱۳۲۱			چاپ چند رساله اردوبادی در تبریز	
۱۳۲۲	ذیقعده	۱۹	تألیف قبسات النار	
۱۳۲۳			آغاز زعامت او در منطقهٔ آذربایجان و قفقاز[۲]	تکمله ج ۶ ص ۳۲۳، الدرر البهیة ج ۲ ص ۹۶۰
۱۳۲۵	جمادی الاولی	۲۲	تألیف سهام نافذة	
۱۳۲۶	شوال	۵	تألیف نور الضیاء	
۱۳۲۷	محرم	۲۲	تألیف النجم الثاقب	

۱. این سفر به دلیل وقوع جنگ جهانی و دشواری معاش بر او در نجف بود. (خویی، مرآة الشرق ج ۱ ص ۲۱۹)

۲. پس از رحلت شیخ حسن مامقانی[۱۳۲۳] و مولی محمد شرابیانی [۱۳۲۲].

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

۱۳۲۷	ربیع الاول	۲۶	تألیف المسائل الاصولیة	
۱۳۲۹	ربیع الاول	۹	تألیف المسائل الشکویة	
۱۳۳۳	جمادی الاولی		حرکت از نجف به سمت مشهد	
۱۳۳۳	شعبان	۵	رحلت در همدان در راه زیارت امام رضا علیه‌السلام[1]	

۸.آثار اردوبادی به ترتیب الفبا

برای اردوبادی نزدیک به پنجاه کتاب نام برده‌اند که بجز دو مورد، هیچ کدام از آن‌ها چاپ نشده است. خوشبختانه نسخهٔ اصلی آن‌ها در اختیار فرزند دانشور او بوده و او آن نسخه‌ها را به مکتبة الإمام امیرالمؤمنین علیه‌السلام در نجف اشرف هدیه کرده است[2] و بدین ترتیب این آثار محفوظ مانده است.

از معدودی از این آثار نسخه‌هایی دیگر در کتابخانه‌های دیگر موجود است. در این فهرست، ابتدا با رجوع به کتاب الذریعه که صاحب آن - شیخ آقا بزرگ تهرانی- با محمّد علی اردوبادی مصاحب بوده و از این رو اطلاعات دست اوّلی از او گرفته است، استخراج شده است. آن‌گاه با استفاده از فهرست مخطوطات مکتبة الإمام امیرالمؤمنین علیه‌السلام نوشتهٔ سیّد عبدالعزیز طباطبایی (تصویر نسخهٔ دست نویس محقق

۱. در همدان شیخ محمد باقر [احتمالا بهاری] بر پیکرش نماز گزارد، سپس چند سال بعد او را در نجف دفن کردند. (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۸)

۲. این کتابخانه توسط علامه عبدالحسین امینی تأسیس شده است. لذا در این مقاله برای اختصار، با عنوان کتابخانهٔ امینی از آن یاد می‌شود.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

طباطبایی که تا کنون انتشار نیافته است) مشخصات نسخه‌های خطی موجود در این کتابخانه قید شده است.

مراد از فهرست امینی در این بخش، فهرست این کتابخانه است که محقق طباطبایی نوشته و به نسخه عکسی آن ارجاع شده است. باید دانست که اطلاعات مرتبط با بعضی از کتاب‌های اردوبادی که از منابع دیگر به دست آمده ذیل کتاب مربوط افزوده شده است. روشن است که بعضی از این آثار مفصل و گاه در چند مجلّد است و بعضی دیگر در حد یک فائده یا یک رسالهٔ مختصر. امبا بر اساس ضوابط کتابشناسی و نسخه‌شناسی هرکدام از آن‌ها یک عنوان مستقل به شمار می‌آید.

* **ارجوزة فی المنطق.** (ذریعه ج ۱ ص ۴۹۸ رقم ۲۴۵۰)

* **اصول الدین.** فارسی. (ذریعه ج ۲ ص ۱۸۲ رقم ۶۷۵)

* **حاشیه بر جامع عباسی شیخ بهائی.** امینی از آن یاد می کند. (الغدیر ج ۱۱ ص ۲۶۴)

* **الحقیقة و المجاز و علاماتها و علاقاتها.** نسخه: امینی، ش ۲۰۴۸/۳، برگ ۱۵ أ تا ۱۹ أ. (فهرست امینی ص ۴۳۸)

* **الدرة البیضاء فی عدة المتعة.** نسخه: امینی ش ۱۸۷۹. ۲۴ برگ. (فهرست امینی ص۴۷۵) تهرانی نام کتاب را این‌گونه نوشته است: الدرة البیضاء فی عدة المتعة المنقطعة المنقضیة مدتها أو المبذولة. (ذریعه ج ۸ ص ۹۳ رقم ۳۴۲)

* **رجوم الشیاطین و إفناء المارقین.** ترکی. در نقد تفسیر میر کریم حاجی بادکوبه‌ای. (ذریعه ج ۱۰ ص ۱۶۴ رقم ۳۰۴)

* **رسالة فی الاحتکار.** نسخه: امینی ش ۲۰۴۸/۱. برگ ۸۸ تا ۸۹. (فهرست امینی ص ۵۳۶)

* **سبیل الرشاد فی الفقه الاستدلالی.** چندین مجلد.

سید عبدالعزیز طباطبایی دربارهٔ این کتاب می‌نویسد:

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

«هذا الکتاب المبسوط له عدة مجلدات ضخام فی ابواب الفقه من العبادات و المعاملات من الطهارة إلی المیراث بأدلّتها التفصیلیّة. سماه المصنف عند أواخر تألیفه له باسم سبیل الرشاد. نصّ علی ذلک فی کتاب الإرث منه، الموجود بخطّه. قال فیه: «و بعد، فهذا مختصر فی الإرث من أجزاء کتاب سبیل الرشاد ... » و حیث أنّ شیخنا [الطهرانی] دام ظلّه لم یعثر علی اسم له فی أوله، ذکره فی الذریعة باسم الفقه الإستدلالی [ذریعه ج ۱۶ ص ۲۸۲ رقم ۱۲۲۰] منتزعا اسما له فی واقعه، و فاته ذکره فی حرف السین. کما أن هناک خبط من الناسخ فی حرف الفاء حیث ذکر أن اسم هذا الکتاب بحر الحقائق و أنه موجود فی الحسینیة [التستریة فی النجف] و هذا خطأ من الناسخ، بل بحر الحقائق اسم للفقه الإستدلالی للشیخ عبدالصمد الهمدانی».

تفصیل مجلدات کتاب به قرار زیر است: (تمام مجلدات فقط در کتابخانه امینی است)

**کتاب الطهارة، تألیف: ۱۱ محرم ۱۳۰۳. ۳۹۵ برگ. ش ۱۸۷۴.

توضیح: وی بجز منهج السداد (رساله فارسی) سه کتاب در این موضوع داشته: ۱. همین کتاب. ۲. مفصل‌تر از این در دو مجلد ضخیم به نام کتاب الطهارة ۳. ملخص الاحکام.

**کتاب الصلاة. ۳۲۸ برگ. ش ۱۸۷۵.

**کتاب الزکاة و الخمس و الصوم و الحج و المزار. جمعا ۷۶۲ ص. ش ۱۸۷۶.

**کتاب الجهاد و الامر بالمعروف و النهی عن المنکر. بخش دوم ناتمام مانده است. ش ۱۸۸۵.

**کتاب المتاجر. ۱۱۸ برگ. ش ۱۸۸۰.

**کتاب الصید و الذباحة. ۸۲ برگ. ش ۱۸۸۲.

**کتاب المزارعة. ۵ برگ. ناتمام. ضمن ش ۱۸۷۹.

**کتاب القضاء و الارث. ۶۵۵ برگ. ش ۱۸۷۸. (فهرست امینی ص ۶۳۷ – ۶۳۹)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

* **سهام نافذة فی الرد علی الفرقة البابیة**. تألیف ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۲۵. نسخه: برگ ۳۴أ تا ۷۰ أ. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۴۱۸) تهرانی نیز از آن یاد می‌کند. (ذریعه ج ۱۳ ص ۲۶۱ رقم ۱۷۱۸)

* **شرح مبحث الامامیة من العقائد النسفیة**.

(رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیته ج ۶ ص ۶۵ رقم ۱۴۴۸۱)

* **الشهاب المبین**. تألیف: ۱۵ ذی الحجه ۱۳۱۹. نسخه: امینی، برگ. ش ۱۸۸۷. ۱۶۰ برگ. (فهرست امینی ص ۴۶۷)

توضیح: الف- تهرانی می‌گوید که در تبریز چاپ شده است. (ذریعه ج ۱۴ ص ۲۲۵ رقم ۲۴۴۷)

ب- نسخهٔ خطی این کتاب در کتابخانهٔ آیت الله مرعشی به شماره ۱۰۹۶۳ موجود است. (فهرست مرعشی ج ۲۷ ص ۳۷۴)

ج- مشار آن را در شمار کتابهای چاپی آورده است. (کتابهای چاپی فارسی ج ۳ ص ۳۳۲۸) و شاید با الشهب الثاقبة خلط کرده باشد.

د- عقیقی معرفی مختصری از این کتاب آورده است. (طبقات مفسران شیعه، ص ۸۲۹ رقم ۷۴۹)

* **الشهب الثاقبة فی ردّ المارقة القائلین بوحدة الوجود**. (ذریعه ج ۱۴ ص ۲۵۸ رقم ۲۴۶۹)

چاپ: نسخه چاپ تبریز ۱۳۲۱ ق. در مجموعه چاپ سنگی محدث ارموی موجود است.

* **فائدة فی طرق روایات الاردوبادی و بیان مشایخه و إجازاته...** نسخه: در آخر مجلد کتاب الطهارة فقه استدلالی. امینی ش ۱۸۷۴. (فهرست امینی ص ۴)

* **فائدة فی الإرادة**. نسخه: امینی، برگ ۱۶۱ و ۱۶۲. ش ۱۲/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۶)

* **فائدة فی الأمر بین الأمرین**. نسخه: امینی، برگ ۱۶۷ أ-۱۶۷ ب. ش ۱۳/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۷)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

* **فائدة فی وضع الأسماء و أقسامه.** نسخه: امینی، ش ۵/ ۲۰۴۸ (فهرست امینی ص ۳۳)

* **قبسات النار فی ردّ الفجّار.** در اصول دین و توحید و اثبات صانع و نبوت و امامت و ردّ طبیعیین و دهریین و .. تألیف ۱۹ ذیقعده ۱۳۲۲. نسخه: امینی، ۲۶۲ برگ. ش ۱۸۸۶. (فهرست امینی ص ۷۹)

تهرانی از آن یاد می‌کند. (ذریعه ج ۱۷ ص ۳۴ رقم ۱۸۹)

میرزا محمد علی نیز نکته‌ای از آن نقل می‌کند. موسوعه ج ۴ ص ۲۶۴-۲۶۶. نسخهٔ دیگر از آن در کتابخانهٔ مرعشی به شمارهٔ شماره ۷۳۲۵ موجود است. (فهرست مرعشی ج ۱۹ ص ۱۱۸)

* **منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره،** ضمیمه کتاب پیش.

* **کتاب الحج.** نسخه: امینی، ۳۳۷ برگ. ش ۱۸۷۷. یک برگ از آخر ناقص است. توضیح: مؤلف سه کتاب در باره حج دارد: ۱. مناسک حج. مختصر فتوایی. ۲. کتاب الحج و المزار در موسوعه فقهی سبیل الرشاد. ۳. این کتاب که مفصل‌تر از دو کتاب پیشین است. (فهرست امینی ص ۱۲۹)

* **کتاب الطهارة.** نسخه: امینی، جلد اول ۲۸۷ برگ ش ۱۸۷۲. جلد دوم ۲۴۵ برگ. ش ۱۸۷۳. نخستین بخش از یک دوره فقهی گسترده‌تر از سبیل الرشاد که تنها همین بخش نوشته شده است. (فهرست امینی ص ۱۳۴)

احتمالاً همین است که تهرانی به عوان «کبیر استدلالی» یاد کرده است. (ذریعه ج ۱۵ ص ۱۸۷ رقم ۱۲۵۰) میرزا محمد علی اردوبادی کلامی از کتاب الطهارة نقل می‌کند. (موسوعه ج ۴ ص ۴۳۵ و ۴۴۰، ج ۲۲ ص ۱۲۶)

* **المسائل الشکویة.** در کلام. تألیف: ۹ ربیع الاول ۱۳۲۹. نسخه: برگ ۴۷ أ تا ۵۸ أ. ش ۶/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۶۰)

تهرانی دو بار از این کتاب یاد کرده: یک بار به نام جوابات المسائل الشکویة. (ذریعه

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

ج ۵ ص ۲۲۵ رقم ۱۰۶۸) در باب امامت و میراث. در پاسخ میرزا فرج الله شکوی. بار دیگر به نام: المسائل الشکویة. (ذریعه ج ۲۰ ص ۳۵۳ رقم ۳۷۷)

توضیح در باره شکوی: بحر العلوم می‌گوید: حاج محمد صادق شکوی به امر میرزا ابوالقاسم مبالغی برای تذهیب منارهٔ حرم سید الشهداعليه‌السلام صرف کرد ولی کار به مسائلی مانند جنگ جهانی و آشوب در قفقاز و سپس وفات اردوبادی برخورد و ناتمام ماند. (الدرر البهیة ج ۲ ص ۹۶۰) آیا این دو شکوی یک نفرند یا نه، روشن نیست و باید بررسی شود.

* **المسائل الاصولیة.** در اصول فقه. تألیف: ۲۶ ربیع الاول ۱۳۲۷. نسخه: امینی، ۲۲۸ برگ. ش ۱۸۸۴. (فهرست امینی ص ۲۶۲). نسخه دیگر: مرعشی شماره ۴۷۷/۹ (فهرست مرعشی ج ۱۵ ص ۲۷).

* **مسأله: هل یشترط فی الرجوع علی الزوجة المطلّقة رجعیة علمها بالرجوع أم لا یشترط؟** نسخه: امینی، برگ ۱۵۹ تا ۱۶۴. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۲۶۹)

* **مسألة: فی جرح الرؤوس فی العزاء الحسینی.** نسخه: امینی، ۳ برگ. ش ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۷۴)

* **مسألة إذا کانت رقبة الأرض لواحد أو جماعة أو عنوان ...** نسخه: امینی، برگ ۱۴۵ تا ۱۵۸. و ۱۶۷ به بعد. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۲۸۵)

* **مسألة فی إقرار أحد الشریکین بحصّة الثالث و إنکار الآخر.** نسخه: امینی، برگ ۶۲ أ تا ۶۴ ب. ش ۷/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۸۸)

* **مسألة فی جواز التعلیق فی العقد و عدمه.** نسخه: امینی، برگ ۱۵۳ أ تا ۱۶۰. ش ۱۱/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۸۹)

* **مسألة فی الوصیة بحرمان بعض الورثة و إعطاء البعض الآخر أکثر مما فرض الله.** نسخه: امینی، ۸ برگ. ش ۲/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۹۰)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

توضیح: ظاهرا همین رساله است که فاضل شرابیانی بر آن تقریظ نوشته است. (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۶)

* **مقدمة فی الإرادة و حقیقتها**. نسخه: امینی، برگ ۲۳ أ تا ۲۹ أ. ش ۴/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۳۷۴)

* **ملخّص الأحکام**. کمی مفصل تر از یک رساله فتوائی. فقط کتاب الطهارة از آن تألیف شده است. تألیف: ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۱۹. نسخه: امینی، ۲۶۹ برگ. ش ۱۸۸۳. (فهرست امینی ص ۳۸۲)

* **مناسک الحج**. رساله فتوایی فارسی. تهرانی دو بار نام برده: (ذریعه ج ۲۲ ص ۲۵۴ و ۲۷۰ رقم ۶۹۲۵ و ۷۰۴۰)

توضیح: شیخ آقا بزرگ گفته که این کتاب در تبریز چاپ شده است. امّا این سخن احتمالا سهو ایشان است و دو کتاب از هم متفاوت نیستند.

* **مناهج الیقین فی ردّ کتاب الهدایة**. جزء اول و کمی از جزء دوم نوشته شده است. (ذریعه ج ۲۲ ص ۳۵۱ رقم ۷۴۰۰)

توضیح: الهدایة کتابی است که یکی از کشیشهای مسیحی در ردّ اسلام نوشته بود. (دربارهٔ آن بنگرید: نگاهی به ردیه‌نویسی بر مسیحیت در حوزهٔ آذربایجان، حسن امینی فر، منصور معتمدی)

ضمناً در منابع دیگر نیز یاد شده است. (رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و أهل بیته. ج ۳ ص ۳۵۵ رقم ۸۰۳۸)

* **منهج السداد**. رساله فتوایی فارسی. جزء اول تا آخر اعتکاف. تألیف۶ صفر ۱۳۲۰. پس از آن ابواب دیگر را افزوده است.

نسخه: مسوده مؤلف. امینی، ۲۶۶ برگ. ش ۱۸۷۰.

مبیضه جزء اول. امینی، ۲۶۶ برگ. ش ۱۸۷۱.

مبیضه جزء دوم. امینی، ۲۴۶ برگ. ش ۱۸۸۱. (فهرست امینی ص ۴۳۵)

چاپی: چاپ سنگی ۱۳۲۱ تبریز که در مجموعه سنگی محدث ارموی موجود است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

تهرانی گوید: آنچه چاپ شده قسمت عبادات و مناسک است و بقیه‌اش چاپ نشد. (ذریعه ج ۲۳ ص ۱۹۰ رقم ۸۵۹۲)

توضیح: بر اساس نسخه چاپ سنگی موجود در کتابخانه محدث ارموی در قم می‌توان گفت این نسخه از کتاب که از اول و آخر افتادگی دارد، ۲۸۶ صفحه دارد شامل ابواب صلوة (ص ۷ تا ۲۳۳)، زکات (ص ۲۳۴ تا ۲۸۰)، صوم (ص ۲۸۱ به بعد).[1]

برای نشان دادن ویژگی‌های این کتاب، چند نکته از آن یاد می‌شود:

۱- در این کتاب، واجبات و مستحبات و اخلاقیات و عقاید و فقه استدلالی در هم آمیخته است. (نمونه: ص ۱۲۸).

۲- ستونهای اسلام را پنج مورد می‌داند، به ترتیب: معرفت امام معصوم، نماز، زکات، صوم ... (ص ۱۲۶ و ۲۳۴).

۳- دراية الحديث نیز در آن هست، مانند: اشاره به اختلاف اخبار و تقیه‌ای بودن بعضی از آنها (ص ۱۳۶ و ۱۷۸ و ۱۷۹ و ...).

۴- ثواب اذان گفتن (ص ۱۵۲)

۵- تفسیر خیر العمل به ولایت و امامت (ص ۱۵۶).

۶- فضائل قرائت سوره‌ها (ص ۱۶۴)

۷- مستحبات سجده (ص ۱۷۲ و ۱۸۴)

۸- احکام نماز جمعه (ص ۱۹۰ تا ۱۹۲).

۹- مستحبات روز جمعه (ص ۱۹۲ به بعد)

۱۰- حکم نماز استسقا (ص ۲۰۰ و ۲۰۱)

۱۱- نماز خوف (ص ۲۳۱ و ۲۳۲)

---

۱. شماره فریم با صفحه کتاب دو عدد تفاوت دارد.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

۱۲- ملحقات کتاب صلوة: معجزة ابی الفضل العباس (ص ۲۳۲ و ۲۳۳).

۱۳- ضمن کتاب زکات، دو بخش غیر فقهی آورده است: رسالة حقوقیة امام سجاد علیه‌السلام (ص ۲۳۵ تا ۲۴۱)، وصایای حضرت امیر به محمد بن حنفیه (ص ۲۴۱ تا ۲۴۳).

* **النجم الثاقب فی نفائس المناقب**. تألیف ۲۲ محرم ۱۳۲۷. نسخه: امینی، برگ ۶۶ أ تا ۷۸۶. ش ۹/ ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۴۶۳)

تهرانی گوید: شامل سه مبحث است: علم امام، طلب حاجت از ائمه، اخبار مخالف کتاب. (ذریعه ج ۲۴ ص ۶۹ و ۷۰ رقم ۳۵۶؛ رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیته ج ۱۰ ص ۱۵۳ رقم ۲۵۴۹۴)

* **نورالضیاء. در باب قرآن**. تألیف ۵ شوال ۱۳۲۶. نسخه: امینی، ۳۱ برگ. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۴۸۵؛ ذریعه ج ۲۴ ص ۳۷۰ رقم ۱۹۸۸)

* **وجیزة فی التعادل و الترجیح**. نسخه: امینی، برگ ۲۲۹ أ تا ۲۶۹. ناقص الآخر. ش ۱۸۸۴. (فهرست امینی ص ۵۲۵)

تهرانی به نام التعادل و التراجیح یاد کرده است. (ذریعه ج ۴ ص ۲۰۴ رقم ۱۰۱۵)

* **وجیزة فی التوحید**.

چاپ: به ضمیمهٔ شهب ثاقبة در تبریز به سال ۱۳۲۱ ق. چاپ سنگی شده است. نسخه‌ای از این چاپ در مجموعه سنگی محدث ارموی موجود است.

۹. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک زبان

جدول شماره ۲- آثار اردوبادی به تفکیک زبان

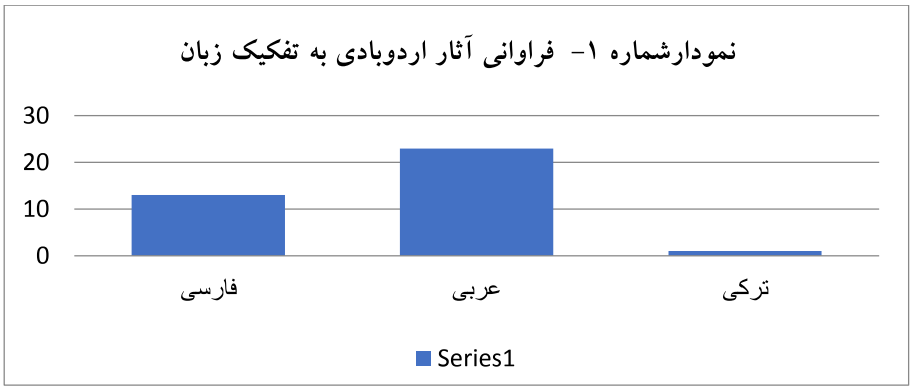
نام کتاب	عربی	فارسی	ترکی
ارجوزة فی المنطق	*		
اصول الدین		*	
حاشیه بر جامع عباسی		*	
الحقیقة و المجاز	*		

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

الدرة البيضاء فی عدة المتعة	*		
رجوم الشياطين و إفناء المارقين			*
رسالة فی الاحتكار	*		
سبيل الرشاد	*		
سهام نافذة		*	
شرح مبحث الامامية	*		
الشهاب المبين		*	
الشهب الثاقبة		*	
فائدة فی طرق روايات الاردوبادی	*		
فائدة فی الإرادة	*		
فائدة فی الأمر بين الأمرين	*		
فائدة فی وضع الأسماء و أقسامه	*		
قبسات النار فی ردّ الفجّار		*	
منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره		*	
كتاب الحج	*		
كتاب الطهارة	*		
المسائل الشكوية		*	
المسائل الاصولية	*		
مسأله: هل يشترط...	*		
مسألة: فی جرح الرؤوس...	*		
مسألة إذا كانت رقبة الأرض...	*		
مسألة فی إقرار أحد الشريكين...	*		
مسألة فی جواز التعليق...	*		
مسألة فی الوصية...	*		
مقدمة فی الإرادة و حقيقتها	*		
ملخّص الأحكام		*	
مناسک الحج		*	
مناهج اليقين فی ردّ كتاب الهداية		*	

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

منهج السداد		*	
النجم الثاقب فی نفائس المناقب	*		
نورالضیاء	*		
وجیزة فی التعادل و الترجیح	*		
وجیزة فی التوحید		*	

جدول شماره ۳- فراوانی آثار اردوبادی به تفکیک زبان		
حجم	**فراوانی**	**درصد**
عربی	۲۳	۶۲
فارسی	۱۳	۳۵
ترکی	۱	۳

جدول شماره ۲و ۳ و نمودار شماره ۱ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک زبان نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۶۲ درصد به زبان عربی بوده است و پس از ان زبان فارسی با ۳۵ درصد و زبان

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

ترکی با ۳ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۱۰. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک موضوع

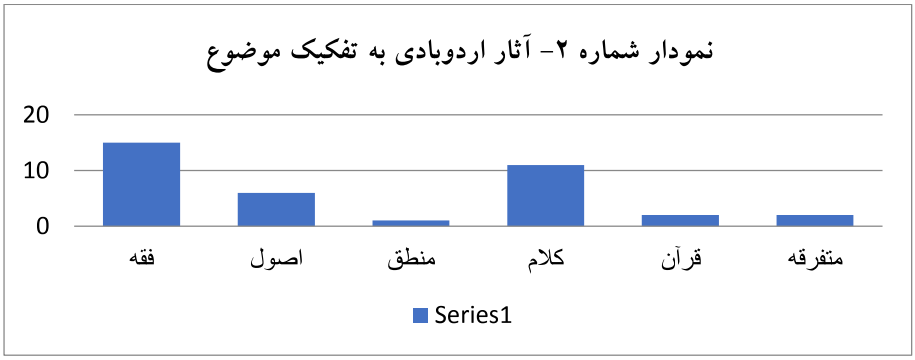
جدول شماره ۴- آثار اردوبادی به تفکیک موضوع						
نام کتاب	فقه	اصول	منطق	کلام	قرآن	متفرقه
ارجوزة فی المنطق			*			
اصول الدین				*		
حاشیه بر جامع عباسی	*					
الحقیقة و المجاز		*				
الدرة البیضـــاء فی عدة المتعة	*					
رجوم الشـــیاطین و إفناء المارقین					*	
رسالة فی الاحتکار	*					
سبیل الرشاد	*					
سهام نافذة				*		
شرح مبحث الامامیة				*		
الشهاب المبین				*		
الشهب الثاقبة				*		
فـائـدة فی طرق روایـات الاردوبادی						*
فائدة فی الإرادة		*				
فـائـدة فی الأمر بـین الأمرین				*		
فائدة فی وضع الأسماء و أقسامه		*				
قبســـات النـار فی ردّ الفجّار				*		

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره						*
کتاب الحج	*					
کتاب الطهارة	*					
المسائل الشکویة					*	
المسائل الاصولیة		*				
مسأله: هل یشترط...	*					
مسألة: فی جرح الرؤوس...	*					
مسألة إذا کانت رقبة الأرض...	*					
مسألة فی إقرار أحد الشریکین...	*					
مسألة فی جواز التعلیق...	*					
مسألة فی الوصیة...	*					
مقدمة فی الإرادة و حقیقتها		*				
ملخّص الأحکام	*					
مناسک الحج	*					
مناهج الیقین فی ردّ کتاب الهدایة					*	
منهج السداد	*					
النجم الثاقب فی نفائس المناقب					*	
نورالضیاء						*

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

وجیزة فی التعادل و الترجیح		*				
وجیزة فی التوحید				*		

جدول شماره ۵- آثار اردوبادی به تفکیک موضوع		
موضوعات	فراوانی	درصد
قرآن	۲	۵
اصول	۶	۱۶
منطق	۱	۳
کلام	۱۱	۳۰
فقه	۱۵	۴۱
متفرقه	۲	۵

جدول شماره ۴و ۵ و نمودار شماره ۲ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک موضوع نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۴۱ درصد در موضوع فقه بوده است و پس از آن کلام با فراوانی ۳۰

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

درصد، اصول فقه با ۱۶درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. ضمن اینکه موضوعات مرتبط با قرآن، منطق و متفرقه فراوانی کمتر از ۱۰ درصد دارند.

۱۱. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک حجم

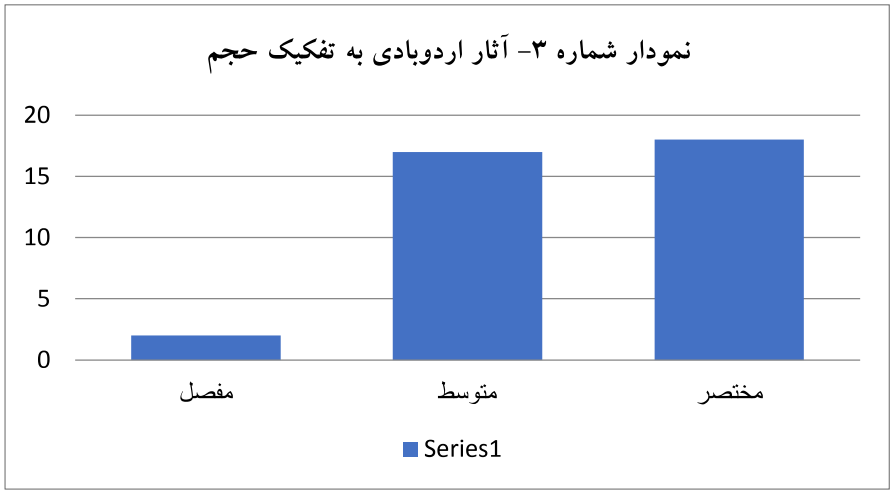
جدول شماره ۶- آثار اردوبادی به تفکیک حجم

نام کتاب	مفصل	متوسط	مختصر
ارجوزة فی المنطق			❊
اصول الدین		❊	
حاشیه بر جامع عباسی			❊
الحقیقة و المجاز			❊
الدرة البیضاء فی عدة المتعة		❊	
رجوم الشیاطین و إفناء المارقین		❊	
رسالة فی الاحتکار			❊
سبیل الرشاد	❊		
سهام نافذة		❊	
شرح مبحث الامامیة		❊	
الشهاب المبین		❊	
الشهب الثاقبة		❊	
فائدة فی طرق روایات الاردوبادی			❊
فائدة فی الإرادة			❊
فائدة فی الأمر بین الأمرین			❊
فائدة فی وضع الأسماء و أقسامه			❊
قبسات النار فی ردّ الفجّار		❊	
منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره			❊
کتاب الحج		❊	

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

كتاب الطهارة	❊		
المسائل الشكوية			❊
المسائل الاصولية		❊	
مسأله: هل يشترط...			❊
مسألة: فی جرح الرؤوس...			❊
مسألة إذا كانت رقبة الأرض...			❊
مسألة فی إقرار أحد الشريكين...			❊
مسألة فی جواز التعليق...			❊
مسألة فی الوصية...			❊
مقدمة فی الإرادة و حقيقتها			❊
ملخّص الأحكام		❊	
مناسک الحج		❊	
مناهج اليقين فی ردّ كتاب الهداية		❊	
منهج السداد		❊	
النجم الثاقب فی نفائس المناقب		❊	
نورالضياء		❊	
وجيزة فی التعادل و الترجيح		❊	
وجيزة فی التوحيد			❊

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

جدول شماره ۷- آثار اردوبادی به تفکیک حجم		
حجم	فراوانی	درصد
مفصل	۲	۵
متوسط	۱۷	۴۶
مختصر	۱۸	۴۹

جدول شماره ۶ و ۷ و نمودار شماره ۳ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک حجم نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۴۹ درصد با آثار مختصر اختصاص دارد و پس از آثار متوسط با فراوانی ۴۶ درصد و آثار مفصل با فراوانی ۲ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۱۲. نتیجه‌گیری

میرزا ابوالقاسم اردوبادی از فقها و متکلمان شاخص نجف در نیمهٔ اوّل قرن چهاردهم بوده که عالمان بسیاری او را ستوده‌اند. وی آثار مکتوب فراوانی از خود

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

به جای گذارده است که این آثار به جز موارد معدودی که از چاپ سنگی آن نسخه‌های محدودی موجود است، باقی همچنان مخطوط مانده‌اند. خوشبختانه بیشتر نسخه‌های خطی این آثار در «مکتبه الإمام امیرالمؤمنین» در نجف موجود است.

در میان این آثار کتاب‌های مفصّلی مانند «سبیل الرّشاد» در کنار رساله‌های مختصر در فقه و نیز کتاب‌های متنوعی در حریم دفاع از دین، دیده می‌شود. هم‌چنین در میان آثار اردوبادی علاوه بر کتاب‌هایی به زبان عربی، کتاب‌هایی نیز به زبان‌های فارسی و ترکی، موجود است.

بر اساس این تحقیق ۶۲ درصد از آثار ایشان به زبان عربی، ۳۵ درصد به فارسی و ۳ درصد به زبان ترکی است. از نظر موضوع، فقه با ۴۱ درصد بیشترین فراوانی و موضوعات قرآن، منطق و متفرّقه با فراوانی‌های کمتر از ۱۰درصد، کمترین عناوین را به خود اختصاص داده‌اند. به لحاظ حجم تنها دو عنوان از آثار اردوبادی به دوره‌های مفصّل (بیش از یک جلد) اختصاص می‌یابد و آثار مختصر (کمتر از ۵۰ برگ)، ۴۹ درصد و متوسّط (یکمجلّد) ۴۶ درصد است.

۱۳. پیشنهاد پژوهش

به جهت تکمیل این پژوهش، عناوین زیر پیشنهاد می‌شود:

۱- گسترش این پژوهش بر اساس درونمایهٔ آثار اردوبادی

۲- مطالعهٔ تطبیقی بین دیدگاه‌های اردوبادی با دیگر محقّقان علوم قرآن و حدیث بر اساس آثار قرآنی اردوبادی

۳- مطالعهٔ تطبیقی بین دیدگاه‌های اردوبادی در زمینهٔ فقه و اصول و کلام با دیگر محقّقان حوزه‌های مربوطه

۴- مطالعهٔ تطبیقی بین شیوهٔ اردوبادی در نگارش رساله‌های فتوایی با دیگر رساله‌های فتوایی

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

منابع

– اردوبادی، ابوالقاسم. شهاب مبین. نسخه خطی آستان قدس رضوی. تحریر: یوسف بن اسماعیل اردوبادی، ربیع الاول ۱۳۲۰. شماره ۳۶۱۵۰.

– اردوبادی، محمد علی. موسوعة العلامة الأوردبادی، تحقیق: سید مهدی شیرازی. کربلا: مکتبة العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۶ ق. / ۲۰۱۵ م. ۲۵ جلد.

– امامی خوئی، محمدامین. مرآة الشرق. تحقیق: علی صدرائی‌خوئی. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی،۱۴۲۷ق. ۲جلد.

– امین، سید محسن. اعیان الشیعة. بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۳ ق. / ۱۹۸۳م.

– امینی، عبدالحسین. المقاصد العلیة فی المطالب السنیة. تحقیق: محمد الطباطبایی الیزدی. قم: مؤسسة المحقق الطباطبائی، دارالتفسیر، ۱۴۳۴ ق. / ۱۳۹۲ ش.

– امینی، عبدالحسین. الغدیر. قم: مرکز الغدیر، ۱۴۳۰ ق. ۱۴ ج.

– امینی، محمد هادی. معجم رجال الفکر و الأدب فی النجف خلال ألف عام. ط ۲. ۱۴۱۳ ق. ۳ جلد.

– امینی‌فر، حسن. معتمدی، منصور. نگاهی به ردّیه نویسی بر مسیحیت در حوزهٔ آذربایجان، الهیات تطبیقی، دوره ۵، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صفحه ۱۱۱–۱۲۶.

– بحرالعلوم، سید محمد صادق. وفیات الأعلام. تحقیق: مرکز إحیاء التراث. کربلا: العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۸ ق/ ۲۰۱۷ م. دو جلد.

– بحر العلوم، سید محمد صادق. الدرر البهیة فی تراجم علماء الإمامیة. تحقیق: احمد علی مجید الحلی. کربلا: مکتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۳ ق. / ۲۰۱۲ م. دو جلد.

–تهرانی، آقا بزرگ. مجموعة رجالیة و تاریخیة. تحقیق: السید جعفر الحسینی الاشکوری. سامراء: مرکز تراث سامرّاء، ۱۴۳۸ ق. / ۲۰۱۶ م.

–تهرانی، آقا بزرگ. الذریعه إلی تصانیف الشیعه، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.

– حسینی، سید احمد. المفصل فی تراجم الأعلام. قم: مجمع الذخائر الاسلامیة، ۱۴۳۶ ق. ۵ جلد.

– حسینی، سید احمد. معجم المؤلّفات القرآنیة. کربلا: العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۹ / ۲۰۱۸. سه جلد.

– حسینی، سید احمد. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، قم: کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، سال ۱۳۷۵ش.

– حکیم، حسن عیسی. المفصّل فی تاریخ النجف الأشرف. قم: المکتبة الحیدریة، ۱۴۳۰ق.

– الخاقانی، علی. شعراء الغریّ. قم: المکتبة المرعشی، ۱۴۰۸ ق./ ۱۳۶۶، ۱۱ ج.

– درایتی، مصطفی. فهرستوارهٔ دست نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۸۹. ۱۲ جلد.

– درایتی، مصطفی. معجم المخطوطات العراقیة. تهران: کتابخانه ملی؛ نجف: مؤسسة کاشف الغطاء العامّة؛ بغداد: دیوان الوقف الشیعی. ۱۴۳۹ ق. / ۱۳۹۶ ش.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]

- رفاعی، عبدالجبار. معجم ما کتب عن الرسول و أهل البیت. تهران: وزارت ارشاد، ۱۳۷۱، ۱۲ ج.
- زرکلی، خیر الدین. الأعلام. بیروت: دارالعلم للملایین، ۲۰۰۵ م. ۶ جلد.
- سبحانی، جعفر. معجم طبقات المتکلّمین. قم: مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۵ ق./۱۳۸۳، ۶ ج.
- سبحانی، جعفر. معجم التراث الکلامی. قم: مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۳ ق./۱۳۸۱، ۵ ج.
- شرف الدین، سید عبدالله. مع موسوعات رجال الشیعة. قم: مؤسسه تراث الشیعة، ۱۴۳۴ ق. / ۱۳۹۱. ۳ ج.
- صدر، سید حسن. تکملة أمل الآمل. تحقیق: حسین علی محفوظ، عبدالکریم دباغ، عدنان دباغ. بیروت: دار المؤرخ العربی، ۱۴۲۹ ق. / ۲۰۰۸ م. ۶ جلد.
- طباطبائی، سید عبدالعزیز. فهرس مکتبة امیرالمؤمنین علیه السلام. نسخه خطی به خط مؤلف. نسخه عکسی در مرکز إحیاء التراث الإسلامی. ۶ ج.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. طبقات مفسران شیعه. قم: نوید اسلام، ۱۳۸۲.
- علم الهدی، محمد باقر. موقف العلماء من الفلسفة و العرفان، مشهد: الولایة، ۱۴۳۸ق.
- غروی، سید محمد. مع علماء النجف الأشرف. بیروت: دار الثقلین، ۱۴۲۰ ق. / ۱۹۹۹م.
- قمی، عباس. الکنی و الألقاب. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۵ ق. ۲ جلد.
- مامقانی، عبدالله. تنقیح المقال. قم: آل البیت، ۱۴۳۰ق.
-مدرس، محمد علی. ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة أو اللقب. تهران: خیام، ۱۳۶۹. ۸ جلد.
- مشار، خانبابا. فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران، ۱۳۵۰ش.
- مشار، خانبابا. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی. تهران، ۱۳۴۲ش.
- معلم حبیب آبادی، محمد علی. مکارم الآثار. اصفهان: مؤسسه نفائس مخطوطات، ۱۳۵۵. ۷ ج.
- موسوی اصفهانی کاظمی، سید محمد مهدی. أحسن الودیعة فی تراجم علماء الشیعة. تحقیق: مؤسسة تراث الشیعة، قم: مؤسسة تراث الشیعة، ۱۴۳۷ ق. / ۲۰۱۵م.
- مولایی، عادل. گلهای پریشان در باد. اردبیل: بنیاد دائرة المعارف استان اردبیل، ۱۳۹۲ش.
- مهدوی اصفهانی، سیدمصلح‌الدین. تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر. قم: الهدایة، ۱۳۶۷،۳ ج.
- نقوی، سید علی نقی. اقرب المجازات إلی مشایخ الإجازات. چاپ عکسی (از روی نسخه کتاب به خط سید محمد صادق بحرالعلوم. تحریر: ۱۶ رجب ۱۳۹۴ ق.) مقدمه: سید محمد رضا الحسینی الجلالی. فهارس: مرکز إحیاء التراث. کربلا: مکتبة العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۷ ق./ ۲۰۱۶ م.
- واعظ خیابانی، علی. علماء معاصرین. تهران: اسلامیة،۱۳۶۶ق. (چاپ کلیشه‌ای به خط طاهر خوشنویس).
لوح فشرده
- سی دی تراجم نسخه ۲/۱
- سی دی جامع الاحادیث ۳/۵

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-03]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1398.17.65.9.0]